

О.П.Моця*

РІВНІ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

У статті розглядається питання етнічної інтеграції різних прошарків суспільства епохи Київської Русі в так звану „давньоруську народність”. Ставиться під сумнів твердження офіційної радянської історіографії про беззаперечні тісні зв'язки всіх соціальних верств на території більшої частини Східної Європи в кінці I – на початку II тис. н. е.

Дослідження етнічних процесів у період Київської Русі продовжує залишатись однією з актуальних проблем вітчизняної історичної науки. Про це, зокрема, свідчать матеріали “круглого столу”, уміщені на шпальтах “Українського історичного журналу”¹. У виступах українських науковців, як і спеціалістів з інших країн, прозвучали різні думки з приводу так званої “давньоруської народності”: від твердження про її реальне існування в кінці I – на початку II тис. н. е., до думки про уявний характер такого етнічного утворення.

Різноманітність суджень із цього приводу певною мірою повторює ситуацію 1950-х рр., коли в Інституті історії АН СРСР та інших установах країни відбувалися аналогічні дискусії й висловлювалися різні думки². Але суперечки з цього приводу швидко припинилися. Причиною цього стали Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)³, в яких ЦК КПРС «встановив», що “російський, український і білоруський народи ведуть своє походження з єдиного коріння – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь ..., поступово з єдиної давньоруської народності утворилися три братні народності – російська, українська та білоруська з притаманними їм особливостями мови, культури й побуту. Не дивлячись на всі історичні перипетії й великі труднощі, російський, український і білоруський народи зберегли й пронесли через віки усвідомлення єдності походження, близькості мови й культури, розуміння спільності своєї долі”³.

Партійне “наукове обґрунтування” було настільки вагомим, що й через кілька десятиліть в узагальнюючій історіографічній праці з вивчення давньоруського періоду зазначалося: “Сформувався визначений погляд на давньоруську народність, основним критерієм якого є насамперед спільність мови, хоча вона й зберігає місцеві діалекти... Для давньоруської народності характерна спільність території, що збігається з політичною спільністю у формі Давньоруської держави, яка об'єднала весь східнослов'янський світ. У наявності певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, релігії, яка в ті часи була єдиною формою ідеології. Однакові традиції, звичаї та норми, звичаєве право й закон, суд і військовий устрій допомагали консолідації східних слов'ян в єдину народність. Спільність інтересів у боротьбі за незалежність Русі також відігравала велику роль. Усі радянські дослідники надають вельми суттєве значення національній свідомості єдності Русі, самопізнанню й відчуттю патріотизму”⁴.

Отже, можна констатувати, що концепція про наявність стабільної та незмінної спільноти всього середньовічного східнослов'янського етнічного масиву існує вже понад півстоліття й не змінюється в жодному принциповому положенні.

Усупереч їй існують теорії, що українська державність, а паралельно й український народ, почали формуватися ще в антський період (тобто із середи-

* Моця Олександр Петрович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

ни I тис. н. е.), білоруська – у VIII–IX ст., а російська – в IX ст.⁵ Пізніше таке датування було ще більш “уточнене”: на історичній арені східнослов’янські народи з’явилися: у VII ст. – українці, у IX ст. – білоруси та в XII ст. – росіяни⁶.

Як бачимо, між згаданими концепціями існує й певна подібність: і при ствердженні наявності давньоруської спільності, і про появу окремих східнослов’янських народів ці етнічні структури розглядаються як щось стабільне й незмінне у своєму розвитку.

Водночас відомо, що в цілому феодальна епоха (як і рабовласницька) в етнічному відношенні досить невизначена, хоча якраз бурхливі події тих століть, які були пов’язані з виникненням і розпадом держав та племінних союзів, масовими переміщеннями й змішанням різномовних груп населення, створили базу для формування багатьох сучасних народів. Етнічна невизначеність цього періоду, коли попередні племінні зв’язки були втрачені, а нові – національні – ще не склалися, досить ускладнює виділення в ньому якого-небудь єдиного типу етнічної спільності, таксономічно рівного племені або нації. Як відомо, остання була типовою вже для капіталістичної епохи. На відміну від попередньої, феодальної, коли правлячі прошарки стояли в культурному, а в деяких випадках навіть в етнічному відношенні як би поза основною масою населення, зі вступом у буржуазну, більш демократичну епоху – в період формування націй – співвідношення змінилося⁷.

Якщо ж продовжити використання теоретичних розробок із приводу проходження різночасових етнічних процесів різного рівня, то слід вказати на те, що такий розвиток не був ізольованим від тих соціально-економічних і політичних факторів, котрі присутні в суспільстві. Він нерозривно переплітається з ними й залежить від них⁸.

Тому слід нагадати, що суспільство Київської Русі було структурованим. На його вершині знаходилися князі, які становили єдину правлячу династію й перебували в складних васально-ієрархічних відносинах. Чисельну категорію панівного класу становили бояри, які поділялися на “великих” і “менших”, але, окрім того, були ще й “земські”. Разом із князями вони були правлячою елітою держави, як і окремої літописної землі. “Великі” бояри ставали воеводами, тисяцькими, князівськими канцлерами, “малі” – посідали нижчі щаблі князівського судово-адміністративного апарату – міністеріалітету. Літописи до цієї категорії урядових чиновників відносять соцьких, десяцьких, тіунів, дворецьких, осьменників, огнищан. У виконанні своїх управлінських функцій вони спиралися на вірників, митників, мечників, дітських, печатників.

Привілейоване становище в давньоруському суспільстві належало й князівській дружині, яка брала участь не лише у військових кампаніях, придушенні соціальних конфліктів, а і в управлінні державою чи землею. У ній інтегрувалася військово-службова знать, воїни-професіонали, представники князівської адміністрації. Узагалі ієрархічна структура соціальної верхівки була досить розвинутою, повністю відповідала функціонуванню феодального організму й перебувала під захистом держави.

На іншому полюсі давньоруського суспільства перебували феодально залежні прошарки населення: смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, ізгої, холопи. Основною категорією населення, зайнятого в сфері сільськогосподарського виробництва, були перші з названих. А останні були людьми неповноправними, їхній соціальний стан був аналогічний рабському.

До феодально залежних верств населення належали також вотчинні ремісники, які проживали в садибах феодалів. А в містах значним був відсоток вільних ремісників – посадських. В урбаністичних центрах проживала й

більшість купців. Окрему групу давньоруського населення становило православне духівництво – біле й чорне⁹.

Після перерахування всіх основних груп давньоруського населення в контексті даної роботи виникає питання: а які ж рівні етнічної самосвідомості були в кожній з них? Адже, як відзначалося вище, давньоруське суспільство в попередніх дослідженнях розглядалося переважно як етнічно монолітне, або таке, що складалось із трьох великих блоків (українського, білоруського та російського).

Почнемо із самих верхів, ураховуючи, на наш погляд, одну суттєву деталь: на відміну від західноєвропейських феодалів різного рангу, які здебільшого, отримавши свої володіння, залишалися там назавжди, а також передавали їх своїм нащадкам (процес ішов із покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи із часів ранньофеодальної монархії IX–XI ст., постійно знаходилися в русі, докладаючи зусиль, щоби перейти та зайняти більш престижний і вигідний в економічному плані стіл. У Західній Європі не траплялися випадки типу: “Георгій князь Володимиріч испроси у брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку вда Суждаль и Ростов и прочюю волость свою, но не всю”¹⁰.

Такі постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між князівськими родинами та їхніми васалами давали можливість підтримувати ефективні зв’язки між окремими регіонами Русі, не дозволяли повністю “переключатися” тільки на внутрішні проблеми конкретної підвладної території. Наведемо лише кілька прикладів: Володимир Мономах займав ростовський, смоленський, володимиро-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а вже потім київський столи; його син Мстислав Великий – новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівські столи. Показовою є доля іншого сина Володимира Мономаха – Юрія Долгорукого, який був князем ростово-суздальським чотири рази, переяславським – двічі, городецько-остерським – один раз, київським – тричі. У столиці Русі всі троє й були поховані. При цьому не слід забувати, що пересування по країні відбувалося разом із чисельним оточенням.

Тож слід констатувати, що для роду Рюриковичів східноєвропейські землі були дійсно “подем єднання” й вони цю історичну спільноту реально відчували. Але й тут є свої невідпрацьовані деталі: “Цікавий загальний погляд на перелік князів, до яких автор “Слова” звертається із закликом “стати за землю Руську, за рани Ігореві”. На перший погляд здається, що закликом звернено до всієї Русі: Галича, Волині, Київщини й Смоленська... Але в дійсності автор “Слова” звертався (за винятком батька Ярослави) лише до князів “Мстиславого плем’я”, тобто лише до нащадків Мстислава Великого, сина Мономаха; Всеволода Юр’евича не запрошували, але лише жалкували про його відсутність. Запрошено до спільного походу (окрім Ярослава Галицького) дев’ять онуків і правнуків Мстислава, сина Мономаха...

Не запрошені чисельні князі гілки Святополка Ізяславича (помер 1113 р.), котрих називали “зłodіями Мстиславичів”, і не запрошені із Мстиславого племені нащадки “мачешича” (тобто від сина мачухи), зведені брати, які ворогували з представниками основної гілки. Не звертався автор зі зверненням і до Ольговичів, хоча потерпілі Ігор і Всеволод були самі Ольговичами. Ольговичем був і сам Святослав Київський”¹¹. Тож цей поетичний приклад, який неодноразово використовувався для підтвердження безумовної єдності всієї Русі, не витримує об’єктивної критики.

Набагато логічніше для цього навести інший зразок давньоруської літератури: “О светло светлая / и украсно украшена / земля Руськая! / И многими красотами удивлена еси... / Отседе до Угорь / от Угорь и до Ляховь / от Чеховь до Ятвязи / и от Ятвязи до Литвы / от Литвы до Немець / от Немець до Корелы / от Корелы до Устьяга / где тамо бяху Тоймичи погани и / за Дышючимъ

моремъ / От моря до Болгарь / от Болгарь до Буртасъ / от Буртасъ до Черемись / от Черемись до Мордвы / то все покороно было богомъ / крестияньскому языку поганьскыя страны”¹².

Звичайно, із князями у відчутті єдності були солідарними й бояри, адміністративний апарат держави та підпорядковані їм безпосередні слуги й виконавці. У цей контингент входили не лише вихідці зі східнослов'янського середовища, а й з інших земель. Прикладом може бути скандинав Шимон, який знаходився “в честі” в Ізяслава й Всеволода Ярославичів. Знатний швед займав видне становище при дворах великих князів київських. Це видно хоча б із того, що Шимон прийняв православ'я “со всемъ домомъ своимъ яко до 3000 душъ”, а його син Георгій був уже тисяцьким у Ростово-Суздальській землі, про що свідчить Києво-Печерський патерик.

До них можна приєднувати й представників військової еліти та молодшої дружини, які повною мірою були залежними від князівської “милості”. Починаючи з часів Володимира Святославича, не можна не відзначити інтенсивність міграційних процесів, що фіксується хоча б переселенням за його волею “кращих мужів” із північних районів східнослов'янської ойкумени на південь, для оборони країни від кочівників. У постановці порушеної тут проблеми таке переселення можна розглядати як процес, що більш ефективно сприяв міжплеменним контактам і формуванню нової етнічної спільноти. Цьому ж сприяла й “відкритість дверей” у великокнязівських дружинах для представників різних етносів.

Але це не означає, що кожен, хто попадав на Русь, автоматично й безповоротно втягувався у такий процес. Багато хто з найманців-професіоналів, певний час перебуваючи на службі в конкретного східнослов'янського зверхника, потім могли переходити до іншого володаря. Так, наприклад, трапилося з більшістю варягів, які допомогли тому ж Володимирові прийти до влади в Києві, а пізніше перебралися до Константинополя на службу до імператора.

Однією значною іноетнічною групою, що проживала на території Київської Русі, була частина кочового населення з причорноморських степів, яка осіла на південноруському прикордонні й створила в середині XII ст. союз чорних клобуків – васалів київських князів (на Дніпровському Лівобережжі теж відомі аналогічні структури – торки переяславські та чернігівські ковуї). На відміну від інших іногородців, вони не були у своїй масі асимільовані слов'янами, незважаючи на постійні контакти.

А про взаємовідносини “у вищих ешелонах” говорять хоча б слов'яно-номадські родинні зв'язки. Давньоруські зверхники часто одружувалися з доньками кочівницьких ханів, хоча своїх дочок у степ заміж за синів кочівницьких вельмож не видавали. У літописах зафіксовано близько десятка шлюбів давньоруських князів із половецькими красунями. Сім'ї в ті часи були багатодітними і якщо припустити, що в цих різноетнічних князівських родинах у середньому вросло по п'ять синів і дочок, то серед них було близько 40 князів і князівен напівполовців, а далі – близько 200 половецьких онуків і онучок¹³. Ці зв'язки закріплювалися повторними перехресними шлюбами князів і князівен мішаного походження. Зокрема вже згаданий герой “Слова” князь Ігор Святославич по лінії свого батька був онуком половецької князівни, доньки хана Осолука, тобто правнуком половецького зверхника. Звичайно, наведені вище факти були “краплинами” у формуванні нової східнослов'янської спільноти, але вони були.

Тепер перейдімо до розгляду другої складової формування нових етнічних відносин у давньоруському суспільстві. Ідеться про православ'я, яке стало державною релігією на Русі після 988 р. Узагалі середньовічну цивілізацію часто називають теократичною, маючи на увазі, що панівне становище в ній займала всепроникна концепція християнського Бога¹⁴. Тож і дослідники епохи

Київської Русі розглядають християнський фактор як цементуючий у формуванні давньоруської народності.

Чисельні релігійні громади в східнослов'янському світі очолювали церковнослужителі, які ще з кінця X ст. готувалися із представників місцевого населення. Та серед вищого духовництва перебувало й чимало вихідців з інших країн Європи. Насамперед це стосується корпусу митрополитів, які призначалися патріаршим синодом у Константинополі, а сам акт інтронізації відбувався в Києві за погодженням із великим князем. Переважно це були греки за національністю, крім Іларіона й Климента Смолятича, яких Ярослав Мудрий та Ізяслав Мстиславич висунули на саму верхівку церковної ієрархії із східнослов'янського середовища.

Тому цілком логічним є з'ясування того, наскільки ставленики Константинополя відображали патріаршу, а разом із тим, і імператорську ідеологію, і чи ставали вони русами по духу. У Візантії була вироблена концепція ієрархії правителів і держав, що в ідеалі та в цілості своїй обіймала весь світ. На чолі цієї ієрархії стояв імператор, оточений підлеглими йому володарями, які вважалися ідеалізованими членами його родини: англійський правитель був йому тільки "другом", болгарський – "сином", руський – "небожем", Карлові Великому було неохоче надано статус "брата". Відповідно варіювалися й титули цих правителів: володар, владний правитель, король, навіть імператор. Але аж до XV ст. нікому із чужинців не було дозволено іменуватися "імператором римлян".

"Своїх претензійних поглядів візантійці не міняли аж до самої загибелі їхньої держави. Навіть наприкінці XIV ст., коли імперія обіймала територію, ледве більшу за територію Царгорода, візантійський патріарх читав норовистому московському князеві лекцію про міжнародні порядки. Князеві слід пам'ятати, повчав патріарх, що він – усього-на-всього місцевий правитель, тоді як візантійський імператор – імператор римлян, цебто всіх християн. Те, що володіння цього імператора в облозі поган, значення не мало. У світі й у вселенській церкві імператорові належать особливі прерогативи. Через це негоже князеві обривати звичай згадувати в літургії ім'я імператора¹⁵.

Звичайно, у зв'язку з такою ситуацією про "руський патріотизм" вищого духовництва говорити досить проблематично. Митрополити дійсно бажали миру й спокою в країні, але лише в плані підданства імперії хоча б в ідеологічному відношенні, яка й направляла їх сюди для реалізації наведеної вище вселенської концепції.

Окрім митрополитів та їхнього безпосереднього оточення, таку ідею, вірогідно, сповідувала й певна частина ортодоксальних священнослужителів, греків за походженням. Вони перебиралися на Русь, починаючи з кінця I тис. н. е. (хрещення частини русів за патріарха Фотія, а пізніше княгині Ольги в Константинополі, Володимира в кримському Корсуні й т. д.). Але переважна більшість священників усе ж була місцевого походження й свято вірила в єдність Русі. Якраз вони й були патріотами "Руської землі".

Протистояння візантійських і давньоруських тенденцій яскраво відбилася в канонізації святих – одного із символів християнських середньовічних держав. Так, за часів Ярослава Мудрого Київ продовжував домагатися від Константинополя розширення прав руської митрополії й поступового виходу її з-під опіки константинопольського патріарха та візантійського імператора. Одним із пунктів цієї програми було бажання канонізації низки руських святих. Великий князь київський наполягав на визнанні святими княгині Ольги, варягів-християн (батька й сина), які були вбиті язичниками в Києві на початку правління його батька, а також своїх братів – Бориса й Гліба. Канонізація Ольги та варягів-мучеників була рішуче відхилена Візантією, але вимоги Ярослава щодо Бориса й Гліба зломали спротив імператора. Князеві вдалося добитися ка-

нонізації своїх братів і тим самим увінчати ореолом святості свою власну князівську владу.

Державно-політичне значення культу Бориса й Гліба полягало в осудженні князівських протистоянь, у бажанні скріпити державну єдність Русі на основі чіткого витримування феодальних взаємовідносин між князями: усі князі – брати, але старші повинні захищати молодших, а молодші – підкорятися старшим. Це в цілому відповідало й візантійській концепції (можливо, якраз тому була отримана імператорська згода). Лише пізніше, наприкінці XI або на початку XII ст. культ згаданих князів був трансформований у військово-феодальний культ захисників землі Руської.

Певне зволікання з канонізацією простежується й щодо Антонія та Феодосія – настоятелів Києво-Печерського монастиря, які відображали своїми діями погляди різних угруповань ченців. “Вірогідно, слід відмовитися від крайнощів в оцінках чернецької братії як єдиного політичного колективу. При всьому пануючому характері монастирського уставу (а прийнятий Печерським монастирем студійський устав відрізнявся особливо суворими принципами) братія не була співдружністю однодумців. Вона складалася з окремих особистостей із характерними для них симпатіями й антипатіями, різним соціальним походженням, із певними національними рисами (присутність ченців-греків і варягів у монастирі незаперечна). Під чернечою рясою стучало людське серце, а під чернечою відстороненістю нерідко був захований темперамент політичного бійця, дотепного й яскравого публіциста. Києво-Печерський монастир не був bastionом русофілів у морі грекофільських настроїв духівництва на Русі X–XI ст., як це нерідко намагаються подати в історичній літературі. Ми не піддаємо сумніву наявність програми виховання власних національних кадрів руської духовної ієрархії, але реалізація цієї програми могла передбачати різні варіанти”¹⁶. Це можна відносити не лише до Печерського монастиря, а й до багатьох інших церковних осередків.

Якщо ж говорити про ремісників і купців, які здебільшого проживали в містах (одним із трьох основних шляхів містоутворення якраз і був торгівельно-ремісничий¹⁷), то вони внаслідок своєї діяльності контактували з різними верствами населення, отримували різноманітну інформацію й теж могли відчувати свою єдність на значних територіях, чого не можна сказати про сільське населення. Воно в ті часи становило основну масу люду і в демографічному відношенні явно домінувало. Селянство в широкому значенні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, котрі вели індивідуальне господарство власними силами та засобами виробництва й для яких трудова діяльність була найважливішою функцією¹⁸. Замкнутий характер господарювання й відсутність постійних, інтенсивних контактів між окремими громадами не давали можливості відчувати свою єдність із “колегами” на значних просторах Східної Європи. Навряд, щоб смерд під Галичем щось знав про жителя поліської Чернігівщини, не говорячи вже про сільське населення Новгородщини чи Суздальщини. Їхні “світи” в ті часи були локальнішими та конкретнішими.

Не могли відчувати якоїсь загальної єдності й ті групи населення, які фактично перебували в становищі рабів. Вони, як у стародавньому Римі, не належали до громадянського суспільства, не могли виконувати всередині його які-небудь функції, а просто були власністю конкретних господарів¹⁹.

Розглянувши основні категорії давньоруського люду, можна констатувати, що етнічне єднання відчували представники “верхніх” соціальних прошарків тих часів. Вони належали до виразників субкультури, яка отримала в різних дослідників назву офіційної, міської, дружинної, дружинно-міської, на противагу народній чи сільській. Перша з названих, тобто елітарна, унаслідок прогресивної стадії розвитку феодалізму, була передовою, більш інтегруючою. Тут існує принципова відмінність від специфіки етнічних утворень пізніших часів

(особливо при формуванні націй), коли між окремими територіями й групами населення встановлюються набагато тісніші взаємозв'язки, а це, своєю чергою, сприяло закріпленню нової самосвідомості у віднесенні конкретного індивідуума до певної історичної людської спільності²⁰.

У цьому не було нічого незвичного – така ж ситуація фіксується і в інших європейських країнах тієї епохи. Зокрема, у середні віки під терміном “угорська нація” розумілося лише дворянство²¹. А коли один із французів прийняв запрошення стати вихователем сина князя Чарторийського, він із здивуванням дізнався, що Польща була країною кріпосництва, країною селян, які не відали про державу й знали тільки свого пана та князів²².

Слід спробувати з'ясувати (звичайно, приблизно) і те, яка ж частина населення Київської Русі відчувала свою єдність, була виразником так званої “давньоруської народності”. Насамперед, це міське населення, яке, за різними підрахунками, становило від 4 до майже 6% усього населення країни²³. Сюди ж слід додати населення прикордонних фортець (де основу становили дружинники), заміських монастирів, пунктів князівських і боярських адміністрацій (погостів), купецьких караван-сараїв. Гіпотетично набереться близько 10%. З іншого боку, навіть у XV–XVIII ст. “світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90% людей жили плодами землі, і тільки ними”²⁴.

Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна спільність існувала на рівні носіїв елітарної культури й не усвідомлювалася рядовим населенням, у першу чергу кількісно переважаючим сільським людом, дозволяє більш логічно реконструювати механізм подальшої появи на історичній арені росіян, українців та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східноєвропейського слов'янського населення після навали орд хана Батия в першій половині XIII ст., коли Київська Русь перестала існувати. Відстоювання твердження про міцні й усебічні зв'язки по горизонталі та вертикалі, як у IX–XIII ст., так і в пізніші часи, не дозволяє, на наш погляд, обґрунтовано вказати на причини, що призвели до такого швидкого розділення східних слов'ян на три гілки й формування сучасних народів²⁵.

¹ Етнічні процеси у середньовічному світі // Укр. іст. журн. – 2001. – №3. – С.3–47.

² В Институте истории Академии наук СССР // Вопросы истории. – 1951. – №5. – С.137–139.

³ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). – М., 1950. – С.5.

⁴ Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. – С.42.

⁵ Брайчевський М.Ю. Конспект з історії України. – К., 1993. – С.37; Штыхай Г. Гісторыя Беларусі. – Мінск, 1994. – С.108; История России (IX–XX вв.). – М., 1999.

⁶ Брайчевський М.Ю. Русь – Україна, Русь – Росія. – К., 1995. – С.30.

⁷ Козлов В.И. Динамика численности народов. – М., 1969. – С.63, 68.

⁸ Шервуд Е.А. От англосаксов к англичанам. – М., 1988. – С.44.

⁹ Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С.155–160.

¹⁰ Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.І. – Стлб. 302.

¹¹ Рыбаков Б.А. Перепутанные страницы. О первоначальной конструкции “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и его время. – М., 1985. – С.60–61.

¹² Бегунов Ю.К. Памятник русской литературы XIII века “Слово о погибели Русской земли”. – М.; Л., 1965. – С.182–183.

¹³ Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. – М., 1980. – С.252.

¹⁴ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2000. – С.447.

¹⁵ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С.14.

¹⁶ Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). – М., 1986. – С.41.

- ¹⁷ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.233.
- ¹⁸ Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С.3, 192–198.
- ¹⁹ Штаерман Е.М. Древний Рим: проблемы экономического развития. – М., 1978. – С.176.
- ²⁰ Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С.214–215.
- ²¹ Фодор И. Понятие языка, культуры и этноса в изучении древней истории венгров // Российская археология: достижения XX и перспективы XXI вв. – Ижевск, 2003. – С.21.
- ²² Бродель Ф. Время мира. – М., 1992. – С.40.
- ²³ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.234; Сапунов Б.В. Книга в России в XI–XIII вв. – Л., 1978. – С.59.
- ²⁴ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986. – С.60.
- ²⁵ Моця О.П. Київська Русь: результати і перспективи досліджень // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.47–48.

The article reviews ethnic integration questions of different stratum of the Kyivan Rus' epoch into so called Old Rus' nationality. It prejudices the statement of official soviet historiography about unconditional relations of all social groups on the territory of the greater part of eastern Europe at the end of 1st – first half of 2nd millennium A.D.
